

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Bahar 2019, 6 (11), 124-146.

OSMAN KEMÂLÎ EFENDÎ'NİN DİVANI'NDA VAHDET-İ VÜCUD
DÜŞÜNCEİ

Vahdet-i Vucut Thought Of Osman Kemali Couch

Belkıs KUYBU

YL Öğrencisi Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, e-Mail: belkısennur@gmail.com ORCID: 0000-0002-6702-8417.

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Kemal GÖZ / PAU İlahiyat Fakültesi.
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TABAKOĞLU / AİBÜ İlahiyat Fakültesi.
Dr. Öğr. Üyesi İdris TÜRK / PAU İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Mayıs 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Haziran 2019

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran 2019.

Cilt / Volume: 6 **Sayı / Issue:** 11 **Sayfa/ Pages:** 124-146

Atıf / Cite as: Kuybu, Belkıs. *Osman Kemâlî Efendî'nin Divanı'nda Vahdet-İ Vücut Düşüncesi [Vahdet-i Vucut Thought Of Osman Kemali Couch]*. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 6/11 (Bahar 2019): 124-146.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *ithenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *ithenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by three referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

OSMAN KEMÂLÎ EFENDÎ'NİN DİVANI'NDA VAHDET-İ VÜCUD DÜŞÜNÇESİ

Belkıs KUYBU*

Öz.

Osman Kemâlî Efendî *Aşk Sızıntıları* adlı eserinde şiirlerini yazmıştır. Tasavvufî düşüncesini şiirlerine yansıtmıştır. Tasavvufî düşüncenin önemli bir kavramı olan vahdet-i vücûd kavramını şiirlerinde işlemiştir. Biz de makalemizde Osman Kemâlî Efendî'nin şiirlerinden çıkarım yaparak vahdet-i vücûd düşüncesini inceledik. Onun şiirlerini anlamak adına vahdet-i vücûd kavramını açıkladık. Bu kavramın İkinci Devre Melâmilikte ve Üçüncü Devre Melâmilikte nasıl olduğunu anlattık. Daha sonra Osman Kemâlî Efendî'nin vahdet-i vücûd ile ilgili şiirlerini ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Osman Kemâlî, vahdet, vahdet-i vücûd, hakikat-ı muhammediye

Vahdet-i Vucut Thought Of in Osman Kemali Couch

Abstract

Osman Kemali Efendi wrote his poems in the work of which is named *Ask Sızıntıları*. He reflected thought of mysticism to his poems. In his poems, he took over the concept of Vahdet-i Vücut which has been an important concept of thought of mysticism. It was also examined the thought of Vahdet-i Vücut making inferences by the poems of Osman Kemali Efendi'. It was explained the concept of Vahdet-i Vücut to understand his poems. It was narrated how the positions of Vahdet-i Vücut is in the the second period of Melamîlik and third period of Melamîlik, later it was put forth the poems of Osman Kemalî Efendî' about Vahdet-i Vücut.

Keywords: Mysticism, Osman Kemal-i, Vahdet-i Vucut, Hakikati Muhammediye

STRUCTURED ABSTRACT

Osman Kemali Efendi wrote his poems in his work called *Aşk Sızıntıları*. Mustafa Tatçı interprets the work of Osman Kemali Efendi, *Aşk Sızıntıları*. In this article, we discussed the poems under the influence of 'wahdat al-wujud' in the work interpreted by Mustafa Tatçı. We gave

---

* YL Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, e-Mail: belkisennur@gmail.com ORCID: 0000-0002-6702-8417.

information about the life of Osman Kemali Efendi. Smallpox, which he had as a kid that has caused the eyes of the blind. Despite this, he made a great contribution to Sufism. In this article, we discussed the meaning, proofs and features of the concept of wahdat al-wujud. Wahdat-i wujud means unity in existence. Especially in verses and hadis's is mentioned that Allah is one. This notable concept in Sufism has been dealt with by many Sufis. This concept, which also attracted the attention of Osman Kemali Efendi, took place in her poems. Osman Kemali Efendi; The second circuit has melamism, the third circuit has melamism and the Nakşbendi-Alevi sequence. In the notion of wahdat al-wujud, the influence of the second circuit and the third circuit has an influence. Therefore, in our article we examined the concept of wahdet-i wücûd in the second and the third periods of the melamism. Osman Kemali Efendî utilized of the *fenâ makams* in the second period of melamism adepts when he was considering the idea of wahdat al-wujud. In addition, the third period of melâmet adepts people *fenâ makams* along with *fenâ makams* included in their couplets. In our article, we have examined how Osman Kemali Efendi approach the concept of wahdat al-wujud with use his poems. Osman Kemali Efendi supported this concept with verses, hadiths and prophetic stories. Kemali Efendi, in his poems, questioned how God created the entire universe. Allah wanted to be known when he was a hidden treasure and He created the universe because of his love with Muhammad. Behind everything we see as a multitude lies the secret of Allah's unity. This secret is hard to understand by anyone. There is a curtain that prevents us from understanding this secret. By removing this veil in the event of Mirac, our Prophet saw that God is one. He invited the Arab community to the oneness of Allah. He tried to free them from tin gods that prevented them from seeing God. Osman Kemali Efendi drew attention to the incident of Miraç in his poems and mentioned how our Prophet understood the oneness of Allah. He has neither been separated from God nor appeared to Him in Miraj. Kemali Efendi used the wave-sea simile in explaining the oneness of Allah in another couplet. If the wave is not separate from the sea, the creations of Allah are not separate from it. According to Osman Kemali Efendi, a person who thinks he is separate has fallen into a duality. In fact, this dilemma stems from the occurrence of assets. Assets have occurred as *anasır-ı erbaa* (air, water, fire, soil) and *mevalid-i selasen* (three births). There is Allah, the Hayy and the Qayyim, with the creatures that wears the garments of being. Osman Kemali Efendi showed in his poems the way to get rid of this duality arising from being. The one who cleanses her heart and nurtures

her self will see that there is one being behind this universe. The heart has an important place in the Islamic world. As a matter of fact, our Prophet has stated in one hadith that "Allah will not fit into the sky but fit in the heart of the believer." The person who looks at the whole world through the heart window understands that the world of multitude will turn into a world of oneness. The person who promises in the realm of the souls and forgets his promise. The one who finds his Lord there will not realize the deception in this world. The multitude here is misleading to him. The desires and aspirations of the ego prevented his heart from seeing. One who can get rid of the desires and aspirations of self will feel the manifestation of God in the heart. The person whose heart is clear will reach the Lord. According to Osman Kemali, the whole world consists of fire from head to toe. Whatever man throws his hand burns. In this world, property, estate, son, wife in short, everything owned are given as a exam. Oblique them too much gives nothing but boredom. Osman Kemali Efendi especially mentioned in other couplets the distress of world life and everything was temporary. The world is worthless to him. Because everything here is temporary. Only His presence is permanent. On the Day of Judgment, all things will be destroyed and only Allah will remain. It is not right for a smart person to tend to non-permanent. Everything in the world consists of human delusion. When man rescues himself from this delusion, he will attain peace. Osman Kemali Efendi gave advice to people in his poems and explained that they should find their Lord. He sees your Lord in everything he looks at. For the person who sees the secret that Allah is one, understands that He is everywhere. Allah is always manifests in the universe with his attributes and acts. Osman Kemali Efendi tried to enter our hearts with his poems and asked us to find our Lord there.

GİRİŞ

Osman Kemâlî Efendi, Erzurum'un Pasinler ilçesine bağlı Güllüköy'de 1862 yılında dünyaya gelmiştir. Küçükken geçirdiği çiçek hastalığı sebebiyle âmâ olmuştur. Allah onun gözünü alarak iç âleminde derinleşmesini sağlamıştır.¹ Osman Kemâlî Efendî rüyasında Melâmî-Hamzavî Kutbu Abdülkâdir-i Belhî'nin kendisini bir ayıdan kurtardığını görmüştür. Üsküdar'da oturduğu zamanlarda Fazlullah Rahîmî Efendi'nin mürşidi olan Abdülkâdir-i Belhî'yi Eyüp Nişanca'sındaki Şeyh Murad Dergâhı'nda ziyarete

¹ Nihat Azamat, "Kemâlî Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25: 234.

gitmiştir.² Dergâhın avlusunda arkadaşını beklerken on dokuz yıl önce gördüğü rüyayı hatırlamış ve o anki tazeliğiyle hissetmiştir. Rüyanın gerçekleşmesi üzerine Seyyid Abdülkâdir-i Belhî'ye intisap etmiştir.³ Osman Kemâlî Efendi'nin silsilesi üç tanedir: Birinci silsilesi, Hacı Bayrâm-ı Velî'ye uzanır. İkinci silsilesi olan Nakşbendi-Alevî silsilesi ise Seyyid Abdülkâdir-i Belhî'nin babası Süleyman Belhî'den Bahâeddîn Nakşbend Hazretleri'ne bağlanır. Kemâlî'nin üçüncü silsilesi Melâmî pîri Muhammed Nûr'ül Arabî'ye dayanır.⁴ Osman Kemâlî Efendî *Aşk Sızıntıları ve İrfan Sızıntıları* adlı iki eser meydana getirmiştir. Makalemizde onun *Aşk Sızıntıları* adlı divanından vahdet-i vücûd kavramı ile ilgili şiirlerini inceledik. Şiirlerinde nasıl işlediğini görebilmek için bu kavramı detaylı bir şekilde ele aldık. Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan bu kavram araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Tasavvufun da önemli konularından biridir. Tasavvufta şerîatin ibadet yönünün ötesine geçip onu tamamen aşan bir Hakikat'a ulaşma isteği bu kavramın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Hakikat'e ulaşma arzusu şerîat kısmını aşması yanında Hz. Muhammed'e ihtiyaç duyulmadan doğrudan Allah'a dostluğu vurgulamaktadır. Hasan Basrî, Râbia ve ilk sûfiler kalpte sadece Allah sevgisi oluşsun diye evlilikten uzak durmuşlardır. İkinci asrın sonunda Hz. Muhammed'in bekârlık ile ilgili haramlığı kaldırması görüşü sûfiler arasında kullanılmıştır. Bu tür zorlukların oluşmasını hisseden İbnü'l-Arabî ve ondan sonraki sûfiler zaman ve mekâna bağlı olarak ilahî bir fonksiyon üstlenen Hz. Muhammed'i değil, tamamen ezeli olan Hakikat-i Muhammed'e ulaşma isteği duydular. Duyulan ihtiyaçta ve tasavvuftaki yanlış anlaşılmalara binaen İbnü'l-Arabî varlığın birliği denilen vahdet-i vücûd kavramını şekillendirdi.⁵

Allah'ın birliği ile ilgili vahdet-i vücûd konusu geçmişte de günümüzde de dikkat çekmiştir. Allah'ın her şeyden önce var olmasını savunan bu düşünce varlıkta birliği temsil etmektedir. Gizli bir hazine olan Allah kendisinin bilinmesini istediği için bu kâinatı yaratmıştır. Yarattığı kâinata isim ve sıfatlarıyla tecellî etmiş kendisini âlem denilen aynadan izlemeye başlamıştır.

Vahdet-i Vücûd Nedir?

Vahdet-i vücûd terimini meydana getiren vahdet kelimesi birlik manasına vücûd ise vecede kökünden olup bulmak anlamına gelmektedir.

² Bilal Kemikli, "Eyüp'te Sükûna Eren Ruh -Osman Kemâlî'nin Serencâmı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla X. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler*, 12-14 Mayıs 2006, 85.

³ Osman Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, haz: Mustafa Tatçı (İstanbul: H yayınları 2016), 9.

⁴ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 10.

⁵ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 192.

Vücudun diğer bir anlamı ise gerçek, gerçekteki, dıştakidir. Böylece vahdet-i vücûd kelimesinin iki anlamı vardır: birincisi varlığın bir olması ikincisi bu varlığın dışta ve gerçekte bulunmasıdır⁶.

Vahdet-i vücûd bir bilme, Allah'tan başka bir varlık bulunmadığına inanmaktır. Vahdet-i şuhûdda sâlikin her şeyi bir görmesi geçici ve birlik bilgide olmayıp görmedeyken, vahdet-i vücûdda ise sâlik gerçek varlığın bir olduğunu ve birliğin bilgide olduğunu bilir. Kâinata bulunan her şey Hakk'ın tecellîlerinden ibarettir. Vahdet-i vücûd bilgisi nazari olarak değil yaşayarak ve manevî tecrübeyle öğrenilir⁷.

Vahdet-i vücûd geçmişte ve günümüzde tasavvufun dikkat çeken konularından biridir. Bu kavram İbnü'l-Arabî kullanmamış daha sonra gelen takipçileri onun düşüncesini açıklamak için kullanmıştır. Vahdet-i vücûdun en önemli dayanağı İbnü'l-Arabî'nin varlık anlayışının bir olması ve bunun da ancak Hakk'ın varlığı olduğudur. İbnü'l-Arabî dışında vahdet-i vücûd kavramını Sadreddin Konevî, Molla Fenârî gibi Âlimlerde yorumlamışlardır. Bu kavramın en önemli dayanağı olan "Varlık Haktır" önermesi tek başına Tanrı-âlem-insan ilişkisini açıklayan düşünceye dönüştürmemiştir. Vahdet-i vücûdu fenâ-bekâ anlayışından ayrıştıran şey eşyanın ilâhî ilimdeki sabit hakikatleri bulunduğu düşüncesidir. A'yân-ı sâbite olarak ifade edilen bu kavram birlik ve çokluk sorununu çözmeye çalışmıştır. Sadreddin Konevî'ye göre metafizik ilminin problemi Tanrı-âlem irtibatını açıklamaktır. Bu durum vahdet-i vücûd anlayışının asıl meselesi haline gelmiştir. Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiyi çözebilmek adına sûfiler filozofların sudûr anlayışıyla kelâmcıların cevher-araz teorilerinden yararlanarak yeni bir yaratılış teorisi ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunlardan biri olan İbnü'l-Arabî yaratılış teorisinin merkezine vahdet-i vücud anlayışını koymuştur. Onun bu teorisi sudûr teorisine benzerlik gösterir. Sudûr teorisinde olan akıllar, felekler, üst âlem ve alt âlem ilişkileri, büyük âlem ve küçük âlem irtibatı, varlıklar arasındaki benzerlikler İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinde de vardır. Fakat nedensellik fikrine dayanan sudûr teorisini tüm sonuçlarıyla onaylamaz. Vahdet-i vücûd düşüncesi sudûr teorisinin nedensellik ilkesini vesileciliğe dönüştürür. Sudûr teorisinde bulunan nedensellik ilkesi diğer sûfiler tarafından eleştirilmiştir. Birden bir çıkar ilkesinden hareketle akılların sonra âlemdeki varlıkların zorunlu nedensellik olarak birbirinden çıkması İbnü'l-Arabî tarafından Tanrı'nın iradesini güçsüz bırakıp insanı deizme götüreceğinden reddedilmiştir. İbnü'l-Arabî Tanrı-âlem ilişkisini açıklarken

⁶ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42: 431.

⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 371-372.

“vesileci sudûr” diye anılan bir yaratılış teorisi ortaya atmıştır. İbnü'l-Arabî ve takipçilerine göre Tanrıdan varlıklar silsile halinde çıkmış ve Tanrı ile âlem arasında doğrudan bir ilişki oluşmuştur. Bu anlayışa göre âlemde Tanrı sürekli vardır. Vahdet-i vücûd yaratılışı varlığın belirli mertebelerde bulunmasıyla ifade eder. Vücud sonsuz zuhûr eder. Bu durum tecellî kavramıyla ifade edilmiştir⁸.

Vahdet-i vücûd düşüncesine en önemli katkısı İbnü'l-Arabî yapmıştır. Kendisi ayet ve hadislerden delil getirmiş bunları da el-Futûhâtü'l-Mekkiyye ve Fusûsü'l-hikem adlı eserlerinde ele almıştır⁹.

Vahdet-i vücûd çeşitli misallerle açıklanmıştır. En çok söylenen misaller bir ile diğer sayıların, elif harfiyle diğer harflerin, nokta ile diğer şekillerin arasındaki ilişkidir. Nasıl ki nokta diğer şekillerin ilkesi ise mutlak varlık da yaratılmışların ilkesidir. Her şey mutlak varlığın tecellî ve görünümünden ibarettir. Sûfiler bu durumu ayna benzetmesi kapsamında açıklarlar. Buz-su, çekirdek-ağaç örneklerinden de istifade ederler¹⁰. Mutasavvıfların çok kullanmış olduğu ayna örneğine göre yaratılanlar Allah'ın isim ve sıfatlarını göstermede ayna mesabesindedir. Allah zât olarak gözükmez. Kâinattaki tüm varlıklar Allah'ın vücûdu ile ayakta dururlar. O Kayyûm sıfatıyla kendi hiçbir şekilde muhtaç olmadan tüm varlıkları ayakta tutar. Taaddüd ve kesret varlığın ortaya çıkmasında olup kendisi bundan münezzehtir. Nitekim güneşin nuru bir olduğu halde farklı renklerdeki camlara yansıdığı zaman muhtelif renklerde görülür. Tüm cihan Hakk'ın zahiri, Hak ise tüm cihanın bâtınıdır. Mutlak varlık Allah'ın zâtından farklı değil aynısıdır. Allah dışında kalan her şey hakîkatin üzerine eklenmiştir. Hakîkat olmazsa varlıkta olmaz. Varlığın hakîkati ezelde Allah da saklıdır. Buna ayn-ı sâbite denir¹¹.

Vahdet-i Vücûd Hakkında İleri Sürülen Deliller

Mutasavvıflar tarafından vahdet-i vücûd hakkında söylenen deliller üç başlık altında incelenir: âyetler, hadisler ve kelâm- kibâr(büyüklerin sözleri). Öncelikle vahdet-i vücûd ile ilgili birkaç âyeti ele alalım:

“Vefat anında nefisleri Allah öldürür.”¹² Aslında öldüren melektir. Allah'ın Mümît isminin mazharı olarak kendisine düşen görevi yapar. Allah kâinatta sıfatlarının ve isimlerinin tezahürüyle var olmaktadır. İnsan

⁸ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, 433.

⁹ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, 433.

¹⁰ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, 434.

¹¹ İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2.Baskı, 2008), 11-12.

¹² Zümer, 39/42

cephesinden bakıldığı zaman fiilleri yapan sebepler vardır. Aslında bu ayette de görüldüğü üzere her şeyin arkasında yüce Allah bulunmaktadır.

“Onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman sen atmadın fakat Allah attı.”¹³ Bedir Savaşı'nda Peygamber Efendimiz bir avuç ufak taşı müşriklere atmıştır. Bu taşlar onların gözlerine girerek yenilgiye uğramalarına sebep olmuştur. Burada görünüşte atan Peygamber Efendimizken asıl atan Hakk'tır. Peygamberimizin taş attığını söyleyen ve arkasındaki gerçeğin Allah olduğunu göremeyen kişi ikiliğe düşmektedir. Aslında yapılan eylem birdir. O da Allah'tan başkası değildir.

“Sana biat edenler Allah'a biat etmişlerdir. Allah'ın eli onların elinin üstündedir.¹⁴ Bin dört yüz kadar sahabe Mekke yakınlarında bulunan Hudeybiye köyünde bir ağacın altında Hz. Peygamber'e müşriklere karşı savacaklarına dair biat etmişlerdi. Âyetteki Allah'ın elinden maksat onun ihsan ve kudret elidir. Hz. Muhammed'in eli görünüşte vardır. Aslında arkasında bulunan onu destekleyen rabbi'dir.

Vahdet-i vücûd ile ilgili diğer bir delil ise hadislerdir. Bu hadisler şunlardır:

“Allah vardı, onunla beraber hiçbir şey yoktu.” Tüm evren yaratılmadan önce Allah âmâda idi. Kendisi bilinmiyordu. Bilinmek istediği için varlığı meydana getirdi. Çokluk âleminde kendi birliğini göstermeye başladı.

Peygamber Efendimiz hicret yolculuğunda mağaraya sığınmıştı. Hz. Ebubekir'e onu teskin etmek için “Üzülme Allah bizimle beraberdir.” diye söylemiştir.¹⁵ Allah kuluna şah damarından daha yakındır. Varlık ondan ayrı gibi gözükmesine rağmen aynı denizin dalgalarının ondan farklı olmaması gibi varlıkta ondan farklı değildir. O yere göğe sığmamış müminin kalbine yerleşmiştir.

“Kulum nâfile ibâdetlerle devamlı olarak Bana yaklaşır, tâ ki Ben onu severim onu sevdiğim zaman işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum.” İnsanlar fiillerini kendileri yapmış gibi görürler. Hâlbuki onlara canlılık veren, hareket etmelerini sağlayan Allah'tır. Kulun fiillerinin arkasındaki gerçeği görmesi Rabbine yakın olduğu zaman gerçekleşir. Aslında işitenin de görenin de o olduğu anlaşılır.

Vahdeti vücûd ile ilgili delillerden sonuncusu büyüklerin sözleridir. Bunlarla ilgili çok söz olmasına rağmen bir kısmı paylaşılacaktır:

---

¹³ Enfâl, 8/17

¹⁴ Fetih, 48/10

¹⁵ Tevbe, 9/40

Ebû Bekir: Kendisinde Allah'ı görmediğim hiçbir şey görmedim" buyurmuştur. Allah insana kendisini gösterebilmek adına kâinata sanatını çizmiştir. Her bir varlıkta onun eseri bulunmaktadır.

Cüneyd Bağdâdî: "Suyun rengi kabının rengidir. " demiştir. Şekil ve suretlerden uzak olan Allah'ın kâinata tecellî etmesinden bahsetmek istemiştir.

Muhyiddîn Arabî ise bir beyitinde vahdet-i vücûdu şu şekilde dile getirmiştir:

**Kâinatın satırları üzerinde düşün.
Bunlar sana mele-i a'lâdan gelen risâlelerdir.
Bu satırlardan birinde eğer düşünecek olursan
"Elâ küllü şey'in mahalellahi bâtıl" yazılıdır.**

Mevlâna'nın bu konuyla alakalı beyitleri şu şekildedir:

Gâh güneş, gâh derya olursun, bazen Kaf Dağı bazen da ankâ olursun, zât i'tibâriyle ne o, ne de bu olursun... Ey tasavvur ve idrâkten yüce olan Zât! Sen sûretsiz olduğun halde dar sûretlerde tecellî ettiğinden dolayı muvahhid de, müşebbih de sana hayrettedir.

Abdurrahmân Câmî' bir rubaisinde konuyla alakalı olarak şöyle söylemektedir:

Kâinât mecmuasını bu kanun üzere yaprak yaprak inceledim. Hakikat şu ki onda Cenâb-ı Hakk'ın zâtından ve zâtın işlerinden başka bir şey ne gördüm, ne de okudum.¹⁶

Vahdet-i Vücûd Düşüncesinin Özellikleri

Vahdet-i vücûd düşüncesinin dayandığı temel nokta tevhid düşüncesidir. Allah vardır ve onun dışındaki varlıklar yoktur. Gerçekte varlık bir tanedir ve ondan başka her şey geçicidir. İbnü'l-Arabî'ye göre Allah ezelden vardı ve O'nun olduğu zamanda hiçbir varlık yoktu. Varlıklarla kendi isim ve sıfatlarını göstermiş oldu. Bilinmeyi arzu etmeseydi tüm kâinatı yaratmazdı.¹⁷

Bu âlemdeki her şey geçicidir. Bir tek var olan Allah'ın vücududur. Kâinat yok iken o mevcuttu. Onun varlığıyla birlikte tüm kâinat ortaya çıktı. O'nun zuhurundan ortaya çıkan varlıklar deniz ve dalgaları gibidir. Deniz ve dalga birbirinden ayrı olmadığı gibi varlıkta onun vücudundan ayrı değildir.

¹⁶ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, 63-69.

¹⁷ Berk Yayman, *Hacı Bayram-ı Velî ve Hz. Mevlânâ'da Vahdet-i Vücûd*, Uluslararası Hac-ı Bayrâm-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2, 25-26 Mayıs 2016, 363.

Kâinat var gibi gözükmese rağmen onun vechinden başka hiçbir şey yoktur.¹⁸ Bir şey kendisine zıt olan bir şeyi meydana getiremez ve böyle bir şeyin kendisinden çıkması imkânsızdır. Herhangi bir şeyden kendisine bütünüyle benzeyen bir şey de meydana gelemez. Aksi halde Varlık, bir hakîkate ve bir mertebede aynı tarzda iki kere ortaya çıkmış olurdu. Bu da asılların ve bundan ortaya çıkan varlıkların arasında bir farklılığın olmasını lüzumlu kılar. Mümkün olan varlıklar sonsuz olup, gerçek hakîkat olan Allah bir tanedir¹⁹.

Vahdet-i vücûddaki birlik insanın bilgi ve düşüncesinde vardır. Allah'ın bir olduğunu bilen insan kâinatta bir tek O'nun varlığına inanır. Kalbin manevî seyri sırasında meydana gelen vahdet-i vücûd düşüncesi ibadetlerin çokluğundan kaynaklanır. Kalbi daima zikirle meşgul etmek, içinden dünya sevgisini çıkarıp atmak kalpte muhabbet ve aşkın doğmasına sebep olur. Az konuşup, az uyuyup, az yemek yiyerek insan nefsinin kontrol altına almış ve Rabbini daha net görmüş olur. Bu şekilde davranıp kalbindeki aşkını saklayamayan nice tasavvufçular olmuştur. Onlardan biri olan Hallac-ı Mansur "Enel Hak" diyerek kendi varlığını yok etmiş Allah'tan başka bir varlık görememiştir²⁰.

Vahdet-i vücûd kavramı sayesinde müteşabih olan ayetlerin muhkem olduğu daha iyi anlaşıldı. Ayetlerin çoğu apaçık insanlara gözüktü. Allah'ın tüm isim ve sıfatlarının kâinata tecelli ettiği anlaşılmış oldu²¹.

Vahdet-i vücûd düşüncesiyle Allah'ın varlığının birliği kanıtlanmıştır. Günümüzde olan materyalizm ve pozitivistliğe karşı İslam dininin tevhid inancını iyi bir şekilde savunmuştur²².

Vahdet-i vücûd İbnü'l-Arabî'den önce olmasına rağmen onun tarafından sistemleştirilmiştir. O'na göre Allah varlık ile muttasıftır. Onun dışındaki eşya varlıkla muttasıf değildir. Allah'a nispet edilen varlık kendisidir. Allah birdir ve birden bir çıkar. Onda çokluk ve ikilik görülemez. Kâinattaki varlık vehim ve hayalden ibarettir. Tüm varlık Allah'ın sıfatlarının ve isimlerinin bir tecellisi olup Allah'ın ezelden beri ilminde sabit olan mahiyetlerdir. Bu mahiyete âyân-ı sâbite denir. İbnü'l-Arabî hakikati halk ve hak olmak üzere iki yönden görür.

¹⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Taasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar yayınları, 2011), 285.

¹⁹ Sadreddin Konevî, *Vahdet-i Vücûd ve Esasları en-Nusûs Fî Tahkîki tavrîlmahsûs*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 33-38.

²⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Taasavvuf ve Tarikatlar*, 286-287.

²¹ Yayman, *Hacı Bayram-ı Velî ve Hz. Mevlânâ'da Vahdet-i Vücûd*, 364.

²² Yayman, *Hacı Bayram-ı Velî ve Hz. Mevlânâ'da Vahdet-i Vücûd*, 364.

Çocukluk âleminde bakarsan halkı, birlik âleminde bakarsan hakkı görürsün. Aslında bu ayırım aklın yaptığı bir ayırımdır. Hakikatte gerçek birdir²³.

İkinci Devre Melâmilikte Vahdet-i Vücûd Anlayışı

Tasavvufta vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhud anlayışı mevcuttur. Bayramî tarikatının kurucusu olan Hacı Bayram-ı Velî'de vahdet-i vücûd anlayışı ağır basar. Hacı Bayram-ı Velî melâmiliğin anlayışındaki vahdet-i vücûd anlayışına sahip olmakla beraber onda alevî neşe ağır basmaktadır. Tevhîd yoluna alevî bir neşeyle yenilik getirmiştir. Hacı Bayram-ı Velî vahdet-i vücûdu bir felsefe olarak değil bir inanç sistemi olarak görür. O'na müntesip olan salık ilk dersten itibaren vahdet düşüncesine inanması ona hatırlatılır. Bu tarikatte olanlar vahdet düşüncesini hâl halinde yaşarlar²⁴.

Bayramilerde ihtiyârî ve ıztırârî olmak üzere ölümle zevk edilen vahdet-i vücûd anlayışı vardır. Tevhîd anlayışı olarak üç kısımda ele alınır:

- Tevhîd-i Ef'âl (Fiillerin birleşmesi),
- Tevhîd-i Sıfât (Sıfatların birleşmesi),
- Tevhîd-i Zât (Zâtın birleşmesi)²⁵.

Osman Kemâlî Efendî bu tevhîd anlayışını *İrfan Sızıntıları* adlı eserinde açıklamıştır:

Birinci Mertebe: Tevhîd-i Ef'âl

Tevhîd-i ef'âl'in zikri "Lâ fâile illallâh" tır. Tevhîd-i ef'al fiillerin birleşmesinden oluşmuştur. Her fiil "Fâil-i Hakîkî"nindir. Dünyada görülen fiiller Allah'tan zuhur etmiştir. Buna tecelî-yi ef'al denir. İnsan kendine nispet ettiği fiili inkâr ederek Hakk'ın fiilini ortaya çıkarırsa buna fenâ-yı ef'al denilir. Bu mertebeden geçen sâlik Cennet-i Ef'âl'e dâhil olur. Bu şekilde terbiye olan insanın ne gönlü incinir ne de kötü işler yapar. Allah'ın var olduğunu kendi benliğine dair bir şeyin olmadığını hisseder²⁶.

İkinci Mertebe: Tevhîd-i Sıfât

Bu mertebenin zikri ise "Lâ mevsûfe illallâh" tır. Sıfatların birleştirilmesinden oluşan bu mertebe de sâlik kâinatın sıfatlarını birleştirmek için kendi sıfatlarını birleştirmelidir. Kişi kendi sıfatına baktığında su, ateş,

²³ Hüseyin Tunçbilek, Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, (Ocak-Haziran 2008), 14.

²⁴ Yusuf Ziya İnan, *İslâm'da Melâmiliğin Tarihi Gelişimi*, (İstanbul: Bayramâşık Yayınevi, 1976), 107.

²⁵ Tunçbilek, *Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi*, 365.

²⁶ Osman Kemâlî Efendî, *İrfan Sızıntıları*, haz: Mustafa Tatçı, (İstanbul: H yayınları, 2017), 251.

toprak ve havanın birleşmesinden oluşan bir şey görür. Allah kendi subûti sıfatlarından tecellî ederek insanlığı zuhura ulaştırmıştır. Buna sıfatlar tecellîsi denmektedir. İnsanın kendi sıfatlarında yokluk görüp Allah'ın sıfatlarında fani olmasına fenâ-yı sıfât/sıfatlarda yokluk denir. Bu makamda olanlar Cennet-i Sıfât'a dâhil olurlar. Aslında kişi yok olduğu zaman Allah kendi kendini seyretmiş olur²⁷.

Üçüncü Mertebe: Tevhîd-i Zât

Bu mertebenin zikri “Lâ mevcûde illallâh'tır. Sâlik kendisine ait tüm sıfat ve fiilleri mahvettikten sonra zâtını da mahvetmesidir. İnsan kendine göre zât fakat Allah'a göre sıfattır. Allah insan olmadan var olur ama insan Allah olmadan var olamaz²⁸.

Vahdet-i vücûdun üç mertebesi olan bu tevhîd anlayışı sâliklere öğretilirdi. Bu öğretim hem ikinci devre melâmilikte hem de üçüncü devre melâmilikte mevcuttur. Hacı Bayram-ı Velî bu mertebelerle sâlikin yüceleceğine ve vahdet düşüncesinin hale dönüşeceğine inanır. Üç mertebe denilen meratib-i selâse-i tevhîd ile sâlik ilmî yakîn, aynî yakîn ve Hakkel yakîn olur. Böylece bilgi şühud ve tahakkuk derecesine ulaşmış olur. İnsan kalbe ente mutü sırrına da bu şekilde kavuşmuş olur. Bu tavrı Hacı Bayram-ı Velî bilmek, bulmak ve olmak diye tanımlar²⁹.

Hacı Bayram-ı Velî her şeyin fani olup geçici olduğuna inanmakta ve her şeyden önce insana sevgi duymanın önemine dikkat çekmektedir. İnsana sevginin beraberinde ona hizmet duygusunu getirdiğini savunan Hacı Bayram-ı Velî buna ulaşmanın tek yolunun vahdet-i vücûttan geçtiğine inanmaktadır. İnsan her şeyin geçici olduğunu idrak ederek kendi nefisinden sıyrılmalı ve insana sevgi duyarak ona hizmet etmelidir. Melâmî bu açıdan hiçlik mertebesinde olup dünyanın değerinin olmadığını farkına varmalı kalbinde Allah'tan başka bir şeye yer vermemelidir³⁰.

Üçüncü Devre Melâmilikte Vahdet-i Vücûd Anlayışı

İslâm âlemi 19. asırda inanç konusunda arayışa girmiştir. Seyyit Muhammet Nur, İslam dünyasının taassub karanlığına girdiği dönemde insanlara bir ışık kaynağı olmuştur. Melâmilik düşüncesi 19. asırda sadece tavrı ve neşeden ibaret değildir. Onun özünde tevhîd ve tasavvuf vardır. Fakat bu tek başına yeterli olmadığından melâmet bir inanç izahına ihtiyaç duymuştur. İşte bu dönemde Muhammed Nur yeni bir metod ortaya koymuştur. Akıl ve kalbi yan yana koyarak ilim ve imanı birleştirmiştir.

²⁷ Kemâlî, *İrfan Sızıntıları*, 252-253.

²⁸ Kemâlî, *İrfan Sızıntıları*, s. 253.

²⁹ İnan, *İslâm'da Melâmiliğin Tarihi Gelişimi*, 107.

³⁰ İnan, *İslâm'da Melâmiliğin Tarihi Gelişimi*, 107-110.

Melâmet bu devirde bir tavır ve neşe olmaktan çıkıp İslâm felsefesi, İslâm inanç sistemi kapsamında yeni bir düşünce olmuştur³¹.

Seyyid Muhammed Nur, yazdığı eserlerinde tasavvuf ve tevhîd yolunun hedefi olan Melâmet'i sistem içine sokmuştur. Böylece tevhîd sülukunda yeni bir ekol ortaya koymuştur. İslâm dininin birçok hurafeden temizlenmesine sebep olmuş onun özündeki tevhîd düşüncesine ulaşmıştır³².

Şimdi de Seyyid Hâce Muhammed Nur'un tedris usullerinden bahsedelim. Birinci derste: Ef'al Hakk'a aittir. Tevhîd-i Ef'al diye bilinen bu mertebede hareket ve sükûn da Hakk'ındır. Kişi kendine ait olan her şeyin Allah'a ait olduğunu görerek benlikten sıyrılır. İkinci derste sıfatların Allah'a ait olduğu öğrenilir. Bu mertebe Tevhîd-i sıfattır. Üçüncü derste ise öğretilen Tevhîd-i Zât'tır. Varlık ancak Allah'ın kendi zâtıyla vardır. Seyyid Muhammed Nur bu üç dersi fenafillâh veya yükseliş mertebeleri, fena makamları diye isimlendirmiştir. Bu üç dersten sonra beka mertebeleri gelir. Fena mertebeleri kişiye ruhsal yükseliş yaşatırken beka mertebeleri kişiyi kulluk makamına indirir. Dördüncü dersin adı Makamı Cem'dir. Bu mertebede görünen Hak'tır. Halk ise batın durumdadır. Beşinci dersin adı Hazretül cem veya Bekai sıfattır. Bu derste Halk zahir Hak ise bâtındır. Altıncı dersin adı ise Cemül cem veya beka efaldir. Bu derste Halk ve Hakk birleşir. Zâhir ve batının, evvel ve ahirin birde görüldüğü bu makamda insanın önemsendiği kutsallaştırıldığı yerdir. Buradan da anlaşılır ki melâmet insanı aramaktadır. Hz. Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanan insan-ı kâmile bir yolculuk yapılmıştır³³.

Seyyid Muhammed Nur, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesinden beslenmektedir. Onun vahdet-i vücûd düşüncesi aklî ve ilmi gerçekleri perdelemez. İbnü'l-Arabî gibi ilim ve akla önem verirken kalpten gelen tuluâtın da önemine dikkat çeker. Kalpten gelen varıdatın akılla varılan gerçeklerden daha doğru olacağını savunmaktadır³⁴.

Üçüncü devre Melâmîliğin kurucusu olan Nûru'l-Arabî varlığın zuhurunu tecellî teorisi ile açıklayıp bunu vahdet-i vücûd görüşüyle desteklemektedir. O'na göre insan tüm tecellîlerin mazharıdır. Bu yüzden Allah yere göğe sığmamış mü'min kulunun kalbine sığmıştır. Muhammed Nûru'l-Arabî Hakk'ın görünenden başka bir şey olmadığını savunur. Bunu da şu örnekle açıklamaktadır³⁵:

³¹ İnan, *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, 158-161.

³² İnan, *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, 193.

³³ İnan, *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, 195-199.

³⁴ İnan, *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, 204.

³⁵ Ali Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Samsun: Etüt Yayınları), 2010, s:207.

Balıklar gibi kendini deryadan uzak sanma. Çünkü bir defasında balıklar toplanıp aralarında konuşmuşlar ve demişler ki, "İşitiriz su varmış, bu nasıl bir şeydir?" İçlerinde bunu bilen bulamayınca, "Bir büyük balık vardır, bilse bilse o bilir, ona gidip soralım" diyerek büyük balığa gidip sordular. O da bunlara cevap olarak, "Sudan başka bir şeyi bana gösterin ki ben de size suyu göstereyim" der. Hakk'ın vücûdundan başka bir şey yoktur ki Hakk'ın vücûdu görülsün³⁶.

Bütün eşyanın varlığını Hakk'ın daimi tecellîlerine bağlayan Nûru'l-Arabî bu görüşünü şöyle dile getirmektedir:

Suretlere dair her ne varsa Hakk ona mugayirdir. Duyurulur âlemdeki her şey varlığın tezahürleridir. Yani Zat-ı Mukaddes'in. Onun dışındaki her varlık, suret varlığa muhtaçtır. Bir başka varlığa ihtiyaç duyan her varlık mümkündür, bağımlıdır. Bu varlık da bir faile muhtaçtır. Varlığını yokluğa tercih edecek bir Varlığa muhtaçtır.

Hakk'ın vücudu her bir mevcuda zahir oldu. Bu nukûş yani suretler, ayn-ı meşhuda zahir oldu. Hakk'ın vücudundan gayrı vücud yoktur. Lakin Ahmed, Mehmed... nebat, hayvan an itibariyle halktır. Hakikatte yalnız Hakk vardır. Denizde nice bin dalga görünür, hâlbuki hava sakin olunca yalnız deniz kalır. Cümle dalgalar kaybolur. Çünkü dalgalar denizden başka bir şey değildir. İnsan Hakk değildir. Çünkü insan mukayyedir. Mukayyed olana Hakk demek küfürdür.

Âlem Hakk'ın zuhurudur. Zuhur-u ilahiyenin haddi olmadığından bir mazharla sınırlanamaz. O nedenle "Hakk âlemdir" denilemez³⁷.

Nûru'l-Arabî'nin açıkladığı gibi âlemde O'ndan başka bir varlık yoktur. Varlıklar O'nun zatına ibadet eder. O sürekli âlemde tecellî etmekte sıfatlarını ve isimlerini varlıklar üzerinde görmekteyiz³⁸.

Osman Kemâlî Efendî'nin Divanı'nda Vahdet-i Vücûd Anlayışı

Osman Kemâlî Efendî vahdet-i vücûd düşüncesini ele alırken ikinci dönem melâmet ehlindeki fenâ makamlarından istifade etmiştir. Ayrıca üçüncü dönem melâmet ehlinin fenâ makamlarıyla beraber fenâ makamlarına da beyitlerinde yer vermiştir. Kendisi beyitlerini yazarken ayet ve hadislerden destek almış, peygamber kıssalarından beyitlerinde örnek vererek anlattığı konulara dikkat çekmiştir. Çıktığı tasavvuf yolunda Allah'ı bulmaya çalışmış onunla ilgili hissettiklerini Divanı'nda dile getirmiştir.

³⁶ Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 207

³⁷ Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 208.

³⁸ Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 208.

Osman Kemâlî Efendî kâinat hakkında düşünmüş bununla ilgili sonuçlara varmaya çalışmıştır. ³⁹ Allah tüm varlıklar yokken neredeydi sorusunu kendine sormuş bunu da bir beytinde şöyle açıklamıştır:

Bir nûr ki bu varlık bütün “a’mâ”da yüzerken

Bir nûr ki gelen cümle nebîler ona nâib

Bu beytinde bir nûrun varlığından söz edilmektedir. Bu nur âmâ âleminde yüzerken gelen bütün nebîler bu âlemde onun vekiliydi. Kimsenin olmadığı bir zamanda Allah mevcuttu. Hakikat-ı Muhammediyye peygamberlerin hiç birisi yokken vardı. ⁴⁰Allah Hakikat-i Muhammediyye gerçeği olmazsa bu kâinatı yaratmazdı. Osman Kemâlî Efendî bu hadisten istifade ederek beytini şöyle yazmıştır:

Şânını “Levlâk” okur hem medheder Bârî-Hudâ

Bûsitân-ı âlem anınla bulur neşv ü nemâ.

Allah sen olmasaydın yeri ve göğü yaratmazdım diyerek hakikat-ı Muhammediyye’yi över. Âlem dört unsur(hava, su, toprak, ateş), mevâlid-i selâseden(madenler, bitkiler, hayvanlar) meydana gelmiştir. Bu dört unsur ve mevâlid-i selâseden meydana gelen insan en son mertebede kâmil olmuştur⁴¹.

Cenâb-ı Hak cihanı yaratma sırrı olarak Hakikat-ı Muhammediyye’yi görür. Kendisi âmâ olan Osman Kemâlî Efendî Allah’ın nûrunun kalbine yansısıyla gözleri kör olmasına rağmen gönül dünyasında bu sırrı görmeye başlar. Dışardan eşya diye gördüğümüz her şeyin arkasında bir olan Allah’ın vahdet sırrı saklıdır⁴². Osman Kemâlî Efendî Hz. Muhammed’e olan aşkıdan dolayı kâinatı yaratmış kendi vahdet sırrını onda gizlemiştir:

Oldu bir deryâ Muhammed’e muhabbet pür-hikem

Kaynayıp âlemleri oldu muhîtt ummân-ı aşk

Muhammed’le muhabbet hikmetlerle dolu bir tek deniz oldu. Aşk denen ummân muhabbet ve Muhammed ile beraber kaynayıp tüm varlığı kapladı. Allah bu cihânı Hz. Muhammed’e olan muhabbetinden dolayı yaratmıştır. Hz. Muhammed aşktan ibarettir. Allah ona olan aşkıyla tüm cihâna tecellî etmiştir.⁴³

Allah gizli bir sırken bilinmek isteyerek kâinatı yaratmıştır. Onun sırrına herkes erişemez. Hz. Muhammed’e rabita yaparak kişi Allah’a ulaşır. Hz. Muhammed Mi’raç hadisesinde Allah’ın sırrını görmüş ona yakın olmuştur. Hz.

³⁹ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 189.

⁴⁰ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 131.

⁴¹ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 83.

⁴² Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 104.

⁴³ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 203.

Peygamber Mi'raç ve sülûk sırasında ce'm makamlarının idrâkı olan “Lâ fâ'ile ilallâh”, lâ mevsûfe ilallâh” ve “lâ mevcude illallâh” sırrını anlamıştır. Burada Rahman Sûresi'ndeki yeryüzünde bulunan her şey yok olup Allah'ın zatının baki kalacağı ayetini daha net görmüştür⁴⁴. Allah'tan başka her şeyin yok olduğunu idrak etmiş perdeler gözünden kaldırılmıştır. Hâk Hz. Muhammed'den ne ayırdır ne de ona vasıldır⁴⁵. Allah'tan başka her şeyin yok olacağını beytinde şu şekilde izah etmiştir:

“Kulli şey'in hâlikun” mefhûmu mevcûd yok durur

Var olan birdir ikilik gösteren noksânı bul

Allah'ın zâtından başka her şeyin yok olacağını söyleyen Kemâlî Efendî Kasâs Sûresi 88. âyetinde dikkat çekmek istemektedir. Bu âyetin çok iyi anlaşılmasını istemiştir. Var olan birdir ve bizim çok görmemize sebep olan vehimlerimizden ibarettir. İnsanın bir olan bir şeyi iki görmesi aslında onun kendi eksikliğinden kaynaklanmaktadır⁴⁶.

Başka bir beytinde de gördüğü bu âlemin hayâl olduğundan bahsetmektedir. Aşk denizine atlayarak okyanusa kavuşmamızı dile getirmekte görünen âlemin çöldeki serâp misali yok olmaya mahkûm olduğundan söz etmektedir. Asıl önemli olan insanın sonsuz olana ulaşmasıdır. Osman Kemâlî Efendî bu şekildeki düşüncelerini beyitlerinde şöyle dile getirmiştir:

Eyleme meyl-i serâb yanma bu sahrâda susuz

Bahr-ı aşka gark olup deryâyı geç ummânı bu

Osman Kemâlî Efendî Allah'ın birliğini anlatırken vahdet ve kesret kavramlarını kullanmaktadır. Vahdet ve kesret kavramlarını daha iyi açıklayabilmek için dalga ve deniz metaforundan istifade etmiştir. Nasıl ki dalga denizden ayrı değilse varlıklar da Allah'tan ayrı değildir⁴⁷. Osman Kemâlî Efendî dalga ve denizlerin ayrılığını düşünenin ikiliğe düşeceğini vurgulamış bundan kurtulmanın yolunu başka bir beytinde şöyle değinmiştir:

Mescid ü meyhâneyi ta'rife takat kalmadı

Küfr-i zülfün kim musallat eyledin îmânıma

Osman Kemâlî Efendî bu beyitte mescid ve meyhaneyi tarif edemeyecek durumdadır. Böyle bir durumun olabilmesi için salikin ikilikten kurtulması gerekir. Bu da ancak aşk ile gerçekleşir. Kâmillerin yüzü vahdeti saçları ise çokluğu temsil eder. Kemâlî'ye göre saçların küfrü, karanlığı, çokluğu onun

⁴⁴ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 119.

⁴⁵ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 120.

⁴⁶ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 224.

⁴⁷ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 138.

imanını yağmalatmıştır. Gönle vahdet tecellî ederse küfür ve iman endişesi de yok olur.⁴⁸

Allah'ın zâtı ve sıfatları tüm cihanı kuşatmış durumdadır. Âlemde görünen ne varsa aslında yok hükmündedir. Âlem hava, su, toprak ve ateşten, madenlerden, bitkilerden, hayvanlardan geçerek İnsan olan Hak'tan başkası değildir⁴⁹. Mutasavvıfların sıkça kullandığı nokta örneğini kullanan Kemâlî Efendî bunca kelime ve kaynağın bir noktadan çıktığını savunur. Her şeyin yegâne kaynağı olarak Rabb'ini görmekte onun ortaya çıkışıyla bir ikilikten söz edemeyeceğimizden bahsetmektedir⁵⁰. Osman Kemâlî Efendî bu âlemde Allah'ın apaçık gözüktüğünü şu beyitiyle daha iyi açıklamıştır:

**Cümle eşyâda sıfâtullahı gör olmuş ayân
Gerçi kesretde zuhûru bâtına çekmiş nikâb**

Bütün eşyada Allah'ın sıfatları açıkken insanın bunu görmemesi ne ile izah edilebilir? Osman Kemâlî Efendî bu çokluk ile vahdet âleminin arasında perde olduğundan bahsederek insanın bu perdeleri kaldırması için çabalaması gerektiğinden bahsetmektedir⁵¹.

Nitekim Hz. Muhammed'e Miraç'a çıktığı zamanda perdeler kaldırılmış ona sırlar gösterilmiştir. Kemâlî Efendî'nin beytinde anlatılan Miraç Olayı şu şekildedir:

**Gâh dikende saklanır gâh saklanır anda diken
Âyet-i "sümme denâ" remzin eder tekrâr gül**

Bazen gül dikende, bazen de diken gülde saklanır. Gül "sümme denâ" sonra yaklaştı, sarktı" âyetinin işâretini tekrar eder. Gül ve diken cemâl ve celâl tecellîlerini temsil eder. Cemâl ve celâli bir gören kişi Hakk'a ulaşır onda kaybolur. Hz. Peygamber Miraç'a çıktığı zamanda Necm Sûresi 8. ayette geçtiği gibi Allah ona yaklaşmıştır. Hz. Muhammed Allah'ın cemâl ve celâlini bir görmüş ondan fâni olmuştur⁵². Bu beyitte geçen Necm Sûresi 8. âyet şöyledir:

*"Summe denâ fetedellâ fekâne kâbe kavseyni ev ednâ". Sonra Muhammed'e doğru yaklaştı-yere doğru - sarktı. Araları iki yay aralığı kadar veya daha da yakın oldu"*⁵³.

Miraç'a çıkan Peygamber Efendimiz Allah ile iki yay mesafesi kadar yakın olmuştur. Burada cem'ül-cem' makamında olan Hz. Muhammed afakta

⁴⁸ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 106.

⁴⁹ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 174.

⁵⁰ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 190.

⁵¹ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 125.

⁵² Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 226.

⁵³ Kemâlî Efendî *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 117.

ve enfüste Allah'ın tecellisini görmüştür⁵⁴. Bu makamda Allah evvel, ahir, zahir, batındır. Allah kendi kendine tecelli edip "Hakikat-ı Muhammediyye" dairesinde gözükmüştür⁵⁵. Bu yakın makâmı görmek isteyen insan kalbini temizlemelidir. Gönlünü temizleyen kalbinde Allah'tan başkasını bulamaz. Gönül mutasavvıflar tarafından aynaya benzetilmiştir. Eğer gönüldeki ayna zikrullah ile temizlenirse Allah'ın yansıması bulunur⁵⁶. Osman Kemâlî Efendî Allah'ın müminin kalbinde gözüktüğünü beytinde güzel bir şekilde dile getirmiştir:

**Yere göğe sığmayan bir kalbde olmuş ayân
Bî-mekândır bî-zaman bî-had durur kusvâ-yı kalb⁵⁷**

Allah kendi varlığını gönül aynamızda göstererek kendisine ibadet etmemizi istemektedir. İnsan bu dünyaya kulluk görevini yapmaya gelmiştir. Kalbimizde olan Rabbimiz sonsuzdur. O'nda çokluk yoktur. Osman Kemâlî Efendî bir başka beyitiyle bu beytini tamamlamıştır:

**Bin felek bî-had melek yüz bin semâvat ü zemîn
Olsa bir hardalçe saymaz sâkin-i sahrâ-yı kalb**

Kalbin sonsuz sahrasının sakini olan ârif-i billâh, bu çokluk âlemindeki sonsuz ve sınırsız gökleri ve yerleri, sonsuz ve sayısız felek ve melekleri küçücük bir hardal çekirdeği saymaz. İnsan-ı kâmil tüm âlemlerin toplamıdır. Çokluk ona göre yanlıcıdır. Kendi iç âlemine giren kâmil zâhir âlemin çokluğuna bakmaz. Bu âlemin doğru anlaşılması gerektiğini savunan Kemâlî Efendî âleme gelip gidenden bahsedilemeyeceğini beytin şöyle dile getirir.

**Hayât-ı fânîyi bâkî görenlerdir ölenler hep
Bu dâre ne gelen var ne giden var anla gönlün aç**

Bütün ölen kişiler, fânî dünya hayatını bâkî görüp aldananlardır. Gönlünü aç ve şunu iyi anla! Bu varlık evine ne gelen vardır, ne de giden. Kâinata gelip gidene bakarsan ikilikten kurtulmazsın. Bu dünyaya cân gözünle ve hakikatle bakarsan her oluşun kendinden kendine olduğunu anlarsın. Çokluk denizindeki dalgalar seni vahdeti görmekte yanltmasın.⁵⁸ Osman Kemâlî Efendî bu dalgalardan kurtulup hakikate ulaşmanın yolunu bir başka beyitinde söylüyor:

**Kemâlî bahr-i aşka gark olup kesb-i kemâl eyle
Halel vermez o deryâ-yı muhîte kesret-i emvâc**

⁵⁴ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 127.

⁵⁵ Kemâlî Efendî, *İrfan Sızıntıları*, 255.

⁵⁶ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 151.

⁵⁷ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 127.

⁵⁸ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 135.

Kemâlî kendisine aşk denizinde yok olup kemâle ulaş diye sesleniyor. Seni kuşatan deryâya dalgaların çokluğu zarar veremez diyerek Muhammedî nûra çokluk olan bu âlemin bir şey yapamayacağından bahsediyor. Dalga ve deniz metaforu kesret ve vahdet kavramlarını temsil etmektedir. Burada sembolik dil kullanan Kemâlî kendisinin aşk denizinde kemâle erebilmesinin yolu olarak çokluk âleminde uzak durması görüyor.⁵⁹ Kâinattaki gizli olan Allah'ı bulmak görmek gerekir. Şu beyit bu konuyu daha net açıklamaktadır:

**Nişânsız lâ-mekânîde bir oldu cân ile cânân
Erip Rûhu'l-Kudûsten rûh üfürdüm Ümm-i Îsâ'ya**

Nişânsız ve mekânsız olan zât âleminde cân ile cânân bir olup vahdette buluştu. Varıp Rahmânî nefes'ten, Îsâ'nın annesine rûh üfürdüm. Osman Kemâlî Efendî kâinattaki çoklukta saklı olan Allah'ı göstermektedir. Aslında hepsinin özünde bir olan Allah vardır.⁶⁰ İnsan bu cihanda ikilikten kurtulamazsa Osman Kemâlî Efendî onları hayvan mesabesinde görmektedir:

**İnsân ikiden hâli değil iş bu cihânda
Ya cânını ten yâ tenini cân eyledi gitdi**

İnsan bu cihânda ikilikten kurtulamamıştır. Tenini cân eyleyenler ehlullahtır. Cânını ten eyleyenler ise dünyaya düşkün olup nefis-i emmâre sahipleridir. Bunlar Allah aşkından nasibini alamamış ve Allah'ı tanıyamamış hayvân mesabesindedir.⁶¹

Osman Kemâlî Efendî el, ayaki dil, kulak, ten ve cânın ne işe yaradığını sorgulamaktadır. Bunları yapanın kim olduğunu bulmaya çalışmakta fakat bunları düşünmek için de herhangi bir isteği bulunmamaktadır.⁶² Aslında yerde gökte bulunan O'dur. Kalbiyle bakan O'nu görür ve bulur. Osman Kemâlî Efendî şu beytinde bunu güzel bir şekilde ifade etmiştir:

**Yerde gökde yok deme Allâh'ı yer gök yok durur
Yâ mekân var ya Hudâ ayrı kanâat kalmadı**

Yerde ve gökte Allah yoktur deme gök ve yer aslında yoktur. Ya mekân vardır ya Hudâ. Gönlümde Allah'tan başka bir şer bar kanâati kalmadı. Kesrette vahdeti görenler aslında sadece Allah'ın olduğunu daha iyi anlarlar. Bizim gözümüze görünen maddî varlıklardır. Kalbiyle bakanlar varlıkların hiçbirini görmezler.⁶³ On sekiz bin âleme giren insan vahdet-i göremez hale

⁵⁹ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 138.

⁶⁰ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 153.

⁶¹ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 178.

⁶² Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 189.

⁶³ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 190.

gelmiştir. Osman Kemâlî Efendî on sekiz bin âlemi açıklayarak nasıl vahdete döneceğimizi bize bildirmektedir:

**On sekiz bin âleme girdin unuttun kendini
Renge aldandın ulu da'vâya avdet kalmadı**

On sekiz bin âleme girip kendini unuttun, Renge yani çokluğa dalıp yüce davaya yani varlığı birleyip vahdet âlemine geri dönemedin. Allah ilk akl-ı küllîyi yani Muhammedî nûru yaratmıştır. Bundan taşan tecellîlerle de diğer varlıklar yaratılmıştır. Muhammedî nûr sırasıyla rûhlar âlemi(nefs-i kül), tabîat, heyûla, cism-i kül, şekil, arş, kürsî, atlas feleği, menâzil feleği, yedi felek, yedi yer ve mevâlid-i selâse (maden, bitki, hayvân) mertebelerinde on sekiz bin âlemi oluşturur. Hak erenlerin gözünde ve gönlünde “on sekiz bin âlemi”çokluk küllî varlığı simgeler.⁶⁴ Bu âlemin arkasında canlılık veren bir yaratıcı bulunur. Herkes O'nun varlığıyla ayakta durur. Nitekim Kemâlî Efendî'de bu durumu şöyle izah etmiştir:

**İns ü cin akl u melek eflâk u eşbâh her ne var
Ser-be-ser kim bi-emrillâh durur dîvân-ı Hak**

İnsân, cin, akıl, melek, felekler ve benzeri âlemde ne varsa baştanbaşa hepsi Hak divanında Allah'ın emriyle ayakta durur. Allah onlardan emrini çektiği zaman tüm kâinat yok olur. Aslında var olan da O'nun zâtıdır. Âlem sadece O'na ayna görevi yapmaktadır.⁶⁵ Bu âlemdeki vahdetten insanı alıkoyan nedir? Osman Kemâlî Efendî şu beytinde bu konudan yakınmaktadır:

**Cür'a-i câm-ı ezel mestânesi ârifleri
Zevk-i ukbâ âfet-i dünyâ eder mi pâ-y-mâl**

Ezel kadehinin bir yudumunun sarhoşu olan ârifleri ahretin zevki, dünyanın felaketleri altına alıp vahdet zevkinden alıkoyup telef edebilir mi? Ârifler sonsuz kudreti olan Allah'a içten bağlıdırlar. Onlar için ne ahret ne de dünya önemlidir. Onlar Allah aşkıyla sarhoş olmuşlardır.⁶⁶ Osman Kemâlî Efendî insanlara vahdet-i vücûdu anlamaları adına şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

**Eğer arar isen kendi necâtın
Tarîk-i sıdk üzre artır sebâtın
Kıyâm-binefsihî anla hayâtın
Bu kıyâmdan hiç ayrılan olmadı**

Kendi kurtuluşun yolun doğruluk ve kararlılıktan geçer. Yolunda yürü ve sağa sola sapma. Senin hayâtın yokluktan ibarettir. Sen yoksun var olan

⁶⁴ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 192.

⁶⁵ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 212.

⁶⁶ Kemâlî Efendî, Aşk Sızıntıları Şerhi, 217.

Kayyûm olan Hak'tır. Kendi kendine yeterli olan varlıktan ayrılan ikinci bir varlık olmadı. İnsan kendi benliğini ortadan kaldırdığı zaman Allah'ın apaçık varlığını görür. Kendi kendine yeterli olan Allah'ın başka bir varlığa ihtiyacı yoktur. Osman Kemâlî Efendî bu dörtlükte Allah'ın zâtı sıfatı olan kıyâm bî-nefsihî kavramından istifade etmiştir.⁶⁷

Osman Kemâî Efendî bir başka beytinde vahdet-i vücûd konusunu Bedir Savaşı'ndan örnek vererek açıklamıştır:

**Kemâlî nutkundan olanlar âgâh
Bilirler söyleten söyleyen Allah
Bu söz benim değil Hakk'ındır billâh
Ârifler sözünde yalan olmadı**

Kemâlî'nin nutkunu duyup da uyananlar benliğine nefesine vermezler. Bu nutku söyleyenin de söyletenin de Allah olduğunu bilirler. Allah için, bu söz Hakk'ındır. Ârif olanların sözünde yalan olmaz. Her filin yaratıcısı Allah'tır. Peygamberimiz Bedir Savaşı'ndayken attığı zaman o atmamış Allah atmıştır.⁶⁸

Nice şairler şiirlerine hayat vererek insanların gönüllerine bir nebze su serpmeye çalışmışlardır. Osman Kemâlî Efendî'de divanındaki şiirleriyle gönüllerimize su serpmiş yüreğimizde yanan ateşi bir nebze olsun söndürmüştür.

SONUÇ

Allah aşk uğruna dünyanın başlangıcına izin vermiş bu cihanı eşsiz güzellikleriyle yaratmıştır. Kendi isim ve sıfatlarını yansıttığı âlemde insanlar onu arayış çabasına girmiş bunun üzerine çalışmalar yapmışlardır. Mutasavvıfların da dikkatini çeken Allah-kâinat ilişkisi onların bir kavram ortaya koymasına sebep olmuştur. Vahdet-i vücûd denilen bu kavram geçmişte de günümüzde de insanların fikir dünyasını celbetmiştir. İbnü'l-Ârabî'nin sistemleştirip kendisinden sonra gelenlerin düşünceleriyle daha da zenginleşen bu kavram birçok insanı etkisi altına almıştır. Osman Kemâlî Efendî'de bu kavramdan etkilenmiş, beyitlerinde bunu en güzel şekilde işlemiştir.

Biz de bu çalışmamızda Osman Kemâlî Efendî'nin Divan'ını dikkate alarak bu kavramı ortaya koymaya çalıştık. Divan'ın daha iyi anlaşılabilmesi adına vahdet kavramının anlamını, tarihçesini, özelliklerini, İkinci Devre Melâmilikte Vahdet-i Vücûd Anlayışını, Üçüncü Devre Melâmilikte Vahdet-i Vücûd Anlayışını ele aldıktan sonra Mustafa Tatçı'nın hazırlamış olduğu

⁶⁷ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 198.

⁶⁸ Kemâlî Efendî, *Aşk Sızıntıları Şerhi*, 198.

Osman Kemâlî Efendî'nin *Aşk Sızıntıları Şerhi* adlı Divan'ındaki beyitlerden istifade ettik. Kendisinin bir başka eser olan *İrfan Sızıntıları* kitabından da faydalandık.

Osman Kemâlî Efendî beyitlerinde Allah'ın bu kâinatı nasıl yarattığını, insanlık serüveninin nasıl başlattığını gördük. Beyitlerinin bir kısmından faydalanarak ondaki vahdet-i vücûd kavramını görmeye çalıştık. Osman Kemâlî Efendî'nin ikinci devre melâmilik ve üçüncü devre melâmiliğin vahdet-i vücûd düşüncesinden etkilenişini tespit ettik. Fena ve beka makamlarından istifade ederek oluşturduğu beyitlerinde özellikle bu kavramları açıklamada Mir'raç hadisesini baz almış olduğunu anladık.

Çeşitli âyet ve hadisleri kullanarak beyitlerinde bunu iyi bir şekilde işlediğini gördük. Mutasavvıfların kullanmış olduğu ayna, deniz, dalga gibi örneklerden yararlanarak oluşturduğu beyitlerinde anlam zenginliklerini fark ettik.

Osman Kemâlî Efendî'ye göre kâinatın hâlıkı tektir. O'ndan başka varlıklar kesret âleminden gözükmesine rağmen varlık birdir. Bu insanın iki görmesinden kaynaklanmaktadır. Kalbini temizleyerek insan bu ikilikten kurtulmalı tek olan Allah'ın sırrına ermelidir. Kalbini temizlemek isteyen insan Allah dışındaki tüm varlıkları gönlünden çıkarmalı O'nun sırrına ermelidir. Biz de O'nun sırlarını gösterebilmek adına Osman Kemâlî Efendî'nin gönlünden akıp gelen güzel şiirlerini sizlerle paylaşmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Azamat, Nihat. "Kemâlî Efendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 25: 234. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bolat, Ali. "*Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*". Samsun: Etüt Yayınları, 2010.
- Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücûd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 42: 431-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, 2. Baskı. Haz. Mustafa Kara, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Fahri, Macit. "*İslâm Felsefesi Tarihi*", Çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
- İnan, Yusuf Ziya. "*İslâm'da Melâmiliğin Tarihi Gelişimi*". İstanbul: Bayramâşık Yayınevi, 1976.
- Kemâlî Efendî. "*Aşk Sızıntıları Şerhi*". Haz. Mustafa Tatçı. İstanbul: H Yayınları, 2016.

- Kemâlî Efendî. “*İrfan Sızıntıları*”. Haz. Mustafa Tatçı. İstanbul: H Hayınları, 2017.
- Kemikli, Bilal. “Eyüp’te Sükûna Eren Ruh -Osman Kemâlî’nin Serencâmı”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla X. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler*, 12-14 Mayıs 2006, 82-89.
- Konevî, Sadreddin. “*Vahdet-i Vücûd ve Esasları en-Nusûs Fî Tahkîki tavrî’l-mahsûs*”. Terc. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Tunçbilek, Hüseyin. “*Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi*”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2008, 7-23.
- Uludağ, “*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*”, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Yayman, Berk. “*Hacı Bayram-ı Velî ve Hz. Mevlânâ’da Vahdet-i Vücûd*”. *Uluslararası Hac-ı Bayrâm-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2*, 25-26 Mayıs 2016.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “*Anahatlarıyla Taasavvuf ve Tarîkatlar*”. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.